

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA AXBOROTNI QABUL QILISH XUSUSIYATLARI

Quvatova Madina Faxriddin qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(Maktabgacha ta'lim) I-kurs magistranti.

Annotatsiya: Ushbu tezis maktabgacha yoshdagi bolalarda axborotni qabul qilishning psixologik mexanizmlari va ta'limiy muhit omillarini tahlil qiladi. Tadqiqotda nazariy tahlil, kuzatuv va pedagogik diagnostika yondashuvlari uyg'unlashtiriladi. Ilmiy yangilik sifatida multimodal idrok, diqqat va emotsional regulyatsiya o'zaro bog'liqligi asosida axborotni moslashtirish mezonlari asoslanadi.

Аннотация: В тезисе анализируются психологические механизмы восприятия информации у детей дошкольного возраста и факторы образовательной среды. Методология включает теоретический анализ, наблюдение и элементы педагогической диагностики. Научная новизна состоит в обосновании критериев адаптации информации на основе взаимосвязи мультимодального восприятия, внимания и эмоциональной регуляции.

Annotation: This thesis examines psychological mechanisms of information perception in preschool children and the role of educational environment factors. The methodology integrates theoretical analysis, observation, and pedagogical diagnostic approaches. Scientific novelty is presented through criteria for adapting information grounded in the interplay of multimodal perception, attention, and emotional self-regulation in early childhood learning contexts.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh; idrok; diqqat; xotira; multimodal qabul; emotsional regulyatsiya; ta'limiy muhit

Ключевые слова: дошкольный возраст; восприятие; внимание; память; мультимодальное восприятие; эмоциональная регуляция; образовательная среда

Keywords: preschool age; perception; attention; memory; multimodal processing; emotional regulation; learning environment

Kirish

Maktabgacha yosh davri psixik rivojlanishning eng plastik bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda bola atrof-muhitdan kelayotgan axborotni qabul qilish, ajratish, qayta ishlash va ma'nolashtirishning bazaviy usullarini shakllantiradi. Axborotni qabul qilish masalasi bu yoshda faqat sezgi organlari faoliyati bilan cheklanmaydi; u bolaning motivatsion ehtiyojlari, ijtimoiy tajribasi, kattalar bilan muloqoti va o'yin faoliyati orqali vositalanadi. Shu sababli axborotning "qanchalik ko'p" yoki "qanchalik murakkab" ekanidan ko'ra, uning bola uchun qanchalik tushunarli shaklda, qanchalik emotsional jihatdan xavfsiz hamda faoliyatga kirishishga undovchi tarzda berilgani muhimroqdir. Mazkur tezisning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi nuqtayi nazaridan axborotni qabul qilishning asosiy mexanizmlarini analitik yoritish, ta'lim amaliyotida axborotni moslashtirishning psixologik mezonlarini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Axborotni qabul qilishning psixologik mohiyati idrok jarayonining selektivligi bilan boshlanadi: bola bir vaqtda ko'plab signallar ta'sirida qoladi, ammo ularning hammasi ham ongiy ishlovdan o'tmaydi. Sezgi va idrokning rivojlanish qonuniyatlari maktabgacha yoshda juda tez sur'atda o'zgaradi: rang, shakl, tovush balandligi, ritm, fazoviy munosabatlarni farqlash noziklashadi, biroq bu noziklashuv doimo semantik tushunish bilan bir maromda bormaydi. Piaget ta'riflagan preoperatsional tafakkur xususiyatlari, xususan, markazlashuv (e'tiborning bitta belgi atrofida jamlanishi) va qaytaruvchanlikning sustligi bolaning axborotni qabul qilishida ko'rinadi: bola ko'pincha biror yorqin belgi yoki emotsional "signal"ga tayangan holda umumiy xulosa chiqaradi [1]. Shu jihatdan pedagogik axborot taqdimoti bolaning idroki "yorqinlikka ergashishi"ni inobatga

olgan holda, asosiy mazmunni ortiqcha stimullardan himoya qilgan tarzda qurilishi zarur.

Axborotni qabul qilishning keyingi bo'g'ini diqqatdir. Maktabgacha yoshda diqqatning ixtiyorsiz shakli yetakchi bo'lib, yangi, kutilmagan, qiziqarli yoki emotsional jihatdan ta'sirchan stimullar diqqatni oson jalb etadi. Biroq ta'limiy vaziyatda barqaror o'quv natijasi ixtiyoriy diqqat elementlarining shakllanishi bilan bog'liq. Vygotskiy va Luriya an'anasida ixtiyoriylik tashqi vositalar (nutqiy ko'rsatma, ramz, qoida, reja) orqali ichki boshqaruvga aylanishi ta'kidlanadi; demak, bola axborotni qabul qilishi uchun faqat materialni ko'rsatish emas, balki qabul qilish usulini ham o'rgatish zarur [2]. Shu nuqtai nazardan "diqqatni boshqarish"ni pedagogik dizayn darajasida ko'rish mumkin: topshiriqning bosqichma-bosqichligi, vaqt bo'linishi, vizual tayanchlarning me'yoriyligi va nutqiy yo'riqning aniqligi bolaning axborotni yo'qotmasdan qabul qilishiga xizmat qiladi. Diqqatning rivojlanishida individual farqlar ham ahamiyatli: temperament, charchashga moyillik, sensor yuklama sezgirligi turlicha bo'lgani uchun bir xil axborot turli bolalarda turlicha qabul qilinadi.

Xotira jarayonlari axborotni qabul qilish va uni saqlash o'rtasidagi ko'prik bo'lib, maktabgacha yoshda ko'proq obrazli va emotsional-komponentga tayangan eslab qolish ustun turadi. Bola ko'rganini, eshitganini, his qilganini yaxlit epizod sifatida eslab qoladi, biroq mazmuniy bog'lanishlarni ongli ravishda ajratib olish asta-sekin shakllanadi. Rubinshteynning faoliyat va ong birligi haqidagi yondashuvi maktabgacha ta'lim uchun shuni anglatadiki, axborot xotirada mustahkamlanishi uchun u amaliy harakat, o'yin vaziyati yoki muammo yechish bilan bog'lanishi kerak [3]. Shuning uchun "faqat tinglash"ga qurilgan axborot berishdan ko'ra, harakatli, predmetli manipulyatsiya va rol o'yin bilan biriktirilgan taqdimotlar bola xotirasida barqarorroq iz qoldiradi. Bunda qayta hikoya qilish, rasm chizish, qurish, sahnalashtirish kabi faoliyat turlari axborotni qayta kodlashni ta'minlaydi, bu esa eslab qolishni kuchaytiradi.

Axborotni qabul qilishning sifatiga emotsional regulyatsiya ham bevosita ta'sir qiladi. Maktabgacha yoshdagi bola uchun axborot ko'pincha "mazmun"dan avval "munosabat" sifatida qabul qilinadi: kattalarning ohangi, yuz ifodasi, baholash usuli, guruhdagi psixologik iqlim bolaning idrok selektivligini belgilaydi. Agar bola xavotir, uyat yoki haddan tashqari qo'zg'alish holatida bo'lsa, u axborotni qabul qilishda fragmentarlik va noto'g'ri umumlashtirishga moyil bo'ladi; aksincha, emotsional xavfsizlik va qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lsa, bola murakkabroq axborotni ham faol qayta ishlay oladi. Bu yerda pedagogning vazifasi faqat bilim berish emas, balki bolaning psixologik holatini barqarorlashtiradigan kommunikativ strategiyalarni qo'llashdir: baholashdan ko'ra yo'naltirish, xatoni "o'rganish signali" sifatida talqin qilish, o'z-o'zini nazorat qilishga mos mikroko'nikmalarni (to'xtash, nafasni rostdash, vazifani qayta o'qish) kiritish.

Axborotni qabul qilishning muhim xususiyati multimodallikdir, ya'ni bola ma'lumotni ko'rish, eshitish, harakat va kinestetik tajriba orqali bir vaqtda integratsiyalab o'zlashtiradi. Brunerning reprezentatsiya shakllari haqidagi g'oyasi maktabgacha yosh uchun ayniqsa dolzarb: enaktiv (harakat), ikonlik (obraz) va simvolik (nutqiy-belgili) kodlar o'zaro almashadi, lekin ko'pincha harakat va obraz kodi yetakchi bo'ladi [4]. Demak, axborotni faqat simvolik, ya'ni og'zaki tushuntirish shaklida berish bola uchun ortiqcha kognitiv yuklamaga aylanishi mumkin. Multimodal taqdimot esa tushunishni yengillashtiradi, biroq u ham me'yorni talab qiladi: juda ko'p kanalni bir vaqtda ishga solish diqqatni parchalashi ehtimoli bor. Shu bois tezis doirasida axborotni moslashtirish mezonlaridan biri sifatida modal muvozanat tushunchasi taklif etiladi: materialning asosiy g'oyasi bitta yetakchi kanal orqali berilib, qolgan kanallar uni tasdiqlovchi va mustahkamlovchi rol o'ynashi lozim.

Maktabgacha ta'lim amaliyotida axborotning qabul qilinishiga ta'sir qiluvchi muhit omillarini ham analitik ko'rish zarur. Bunda "muhit" faqat jismoniy sharoit emas, balki didaktik materiallarning tizimlilik, muloqot madaniyati, kun tartibi, o'yin va mehnat faoliyatining nisbatidir. O'zbekiston olimlari maktabgacha ta'limda

rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish, bolada bilish faolligini uyg'otish va nutqiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash masalalarida metodik yondashuvlarni ishlab chiqqan bo'lib, bu yondashuvlar axborotni qabul qilishni "tayyor bilim"ni uzatish emas, balki faol kashf etish jarayoni sifatida ko'rishga undaydi [5]. Shu bilan birga, guruhda individuallashtirishning amaliy mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmasa, muhitning o'zi ham axborot shovqini manbaiga aylanishi mumkin. Masalan, vizual bezaklarning haddan tashqari ko'pligi, doimiy fon musiqa, tez-tez almashadigan topshiriqlar diqqat barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun muhitni "axborot gigiyenasi" tamoyili asosida tartibga solish, ya'ni stimullarni maqsadga muvofiq kamaytirish va mazmuniy markazlarni ajratib ko'rsatish talab etiladi.

Metodologiya

Mazkur tezisda metodologik nuqtai nazar sifatida nazariy tahlil bilan bir qatorda amaliy kuzatuv va pedagogik diagnostikaning mantiqiy birligi e'tiborda tutiladi. Diagnostika deganda klinik tekshiruv emas, balki pedagogning kundalik faoliyatida qo'llanadigan kuzatuv mezonlari nazarda tutiladi: bolaning ko'rsatmaga javob berish tezligi, topshiriqni yakunlashdagi qat'iyat, xatoni sezishi, qayta urinishi, axborotni tengdoshiga izohlab berishi. Ushbu belgilar axborotni qabul qilishdagi to'siqlar qayerda joylashganini ko'rsatadi: diqqatni ushlab turishdami, tushunishdami, xotirada mustahkamlashdami yoki emotsional reaksiyadami. Shuningdek, tarbiyachi axborotning qabul qilinishini faqat individual ko'rsatkichlar bilan emas, balki ijtimoiy interaksiya dinamikasi bilan ham bog'lab tahlil qilishi kerak, chunki maktabgacha yoshda o'rganish ko'pincha hamkorlikdagi o'yin va dialog orqali sodir bo'ladi.

Ilmiy yangiligi. Tezisning ilmiy yangiligi sifatida axborotni moslashtirishning uch mezon o'zaro bog'langan tizim sifatida asoslanadi. Birinchi mezon semantik yadro tamoyiliga tayanadi: har bir mashg'ulot yoki o'yin epizodida bola uchun bitta asosiy ma'no ajratilib, yordamchi detallar shu ma'noni mustahkamlashga xizmat qilishi lozim. Ikkinchi mezon emotsional xavfsizlik va qo'llab-quvvatlovchi muloqot tamoyilidir: axborotning qabul qilinishi ko'pincha

munosabat orqali vositalanadi, shuning uchun pedagogik nutqning ohangiy va baholovchi komponentlari boshqarilishi kerak. Uchinchi mezon modal muvozanat tamoyili bo'lib, unda harakat-obraz-nutq kanallari o'rtasida yoshga mos nisbat saqlanadi. Ushbu mezonlar birgalikda qo'llanganda, bola axborotni faqat qabul qilmaydi, balki uni qayta ifodalash, qo'llash va yangi vaziyatga ko'chirish imkoniga ega bo'ladi; bu esa maktabga tayyorgarlikning psixologik komponentini kuchaytiradi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalarda axborotni qabul qilish idrokning selektivligi, diqqatning ixtiyorsizdan ixtiyoriylikka o'tish jarayoni, obrazli va emotsional xotiraning yetakchiligi hamda emotsional regulyatsiya bilan belgilanadigan murakkab tizimdir. Ta'lim amaliyotida axborotning mazmuni bilan bir qatorda uning berilish shakli, muhitning axborot gigiyenasi, muloqotning qo'llab-quvvatlovchi uslubi va multimodal taqdimotning me'yoriyligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Taklif etilgan semantik yadro, emotsional xavfsizlik va modal muvozanat mezonlari tarbiyachiga axborotni bolaning psixologik imkoniyatlariga moslashtirish, individual farqlarni hisobga olish hamda o'rganishni barqaror, faol va ma'noli jarayon sifatida tashkil etishga metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Piaget J. The psychology of the child. New York: Basic Books, 1969. 176 p.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2015. 713 с.
4. Bruner J. S. Toward a theory of instruction. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. 176 p.
5. Karimova M. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi: darslik. Toshkent: O'qituvchi, 2019. 256 b.
6. G'anieva D. Bolalar psixologiyasi: o'quv qo'llanma. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 200 b.